

Kuidas iva idanema hakkas

ehk juubelinäituse „Õpetusest võrsub iva. Eestikeelsest loengukonspektist kõrgkooliõpikuni“ sünnilugu

Näitus Tartu Ülikooli raamatukogus 30.01– 30.12.2025

Marianne Marlene Tiik

raamatukoguhoidja
näituse peakuraator

Mõned mõtted eesti raamatu 500. aasta tähistamiseks koostatud näituse kohta olen juba eelnevalt kirja pannud Emakeele Seltsi ajakirjas Oma Keel 2025, nr 2¹ ja loodusajakirjas Horisont 2025, nr 2². Lisaks avaldas Horisont oma üheksas järgnevas numbris meie näituse järgi nimetatud rubriigis „Õpetusest võrsub iva“ lühiülevaated näitusel esitletud olulisematest õpperaamatutest valitud erialade kohta.

See, et aastast 2025 saab järjekordne eesti raamatu aasta, oli varakult ette teada. 25 aasta juurdeliitmine aastale 2000, mil eelmisele raamatuaastale meie majas toimunud kahepäevase temaatilise konverentsiga avalööök anti, oli lihtne. Samas on tõsi, et aastale 1935, mil eesti raamatu aastat esmakordselt tähistati, 100 aastat juurde lisades ei jõua parimalgi tahtmisel aastasse 2025. Enne järjekorras teist raamatuaastat olid usinad uurijad põhjatutest arhiividest leidnud varem tundmatuid dokumente, mis varasema arvepidamise lootusetult sassi ajasid ja eestikeelse trükisõna kümme aastat vanemaks tegid. Praegugi ei jäta mind maha lootus, et kui see ka minu elupäevade kestes ei juhtu, siis säilib ometi

võimalus, et arhiivides kaevajad suudavad tulevikus mingi uue avastusega eesti trükisõna alguse veelgi varasemale ajale nihutada.

Raamatukogu näituste töögrupis, mida ma oma peas näituste nõukojaks nimetasin, said arutelud eesti trükisõna 500. aastat tähistava raamatunäituse üle alguse juba 2023. aastal. Direktor Krista Aru pidas meie kogude tutvustamist näituste kaudu väga oluliseks ja nii kutsutigi töögrupp aastal 2019 tema initsiatiivil ellu. Raamatuaasta tähistamise teema leidis käsitlemist mitmetel koosistumistel. Jutuks oli aegadeülene eestikeelne raamat läbivalt, aga konkreetse fookuseta kõikehõlmava tagasivaatenäituse variant ei paelunud siiski kedagi. Välja käidi mitmeid huvitavaid mõtteid, teiste hulgas näiteks Nõukogude okupatsiooni ajal erihoiuosakonda vangistatud eestikeelse keelatud kirjanduse näitus. Lõpuks, 2024. aasta märtsi koosistumisel, otsustati eestikeelse hariva kirjanduse kasuks, rõhuga originaalsel kõrgkooliõpikul, sest oma liistudele truuks jäämine leiti olevat kõige loomulikum ja kindlam valik. Küllap aitas kaasa ka eelteadmine, et kõige vanem osa eesti raamatust

1 Marianne Marlene Tiik. Mõtisklusi eesti õpetusliku kirjasõna näituselt Tartu Ülikooli raamatukogus. – Oma Keel, 2025, 2, 17–23; www.emakeeleselts.ee/wp-content/uploads/2025/12/Motisklusi-eesti-opetusliku-kirjasona-naituselt_OK2025-2.pdf.

2 Marianne Marlene Tiik. Eestikeelsest loengukonspektist kõrgkooliõpikuni. – Horisont, 2025, 2, 60.

B H Z A L M S
B W X Y Z.

ichstaben.

Voltaire kurtis juba
18. sajandil, et faktide
ja teoste arv kasvab nii
kiiresti, et lähitulevikus
tuleb kõiges piirduda vaid
väljavõtete ja teatmikega.
Aga ta kirjutas ka, et mida
rohkem loete ilma järele
mõtlemata, seda rohkem
usute, et teate palju; mida
rohkem lugedes mõtlete,
seda selgemini näete, et
teate veel väga vähe.

Projektijuht Lilian Mengel ja peakuraator Marianne Marlene Tiik näituse avamisel 30.01.2025. Foto: Andres Tennus

ja trükisõnast saab meie raamatukogu abitagil teiste mäluasutuste aardeaegastest eesti rahva huviliste silmade ette toodud. Juubelinäituse eestvedajaiks määrati Lilian Mengel projektijuhi ja Marianne Marlene Tiik kuraatorina.

Tartu Ülikoolis on läbi aegade loetud vägagi erinevaid kursuseid. Meie otsisime oma majast tegijaid, kes hõlmatavate teemadega lähemat kokkupuudet omaksid. Samas ei kuulu näituste ettevalmistamine ja koostamine raamatukogutöötajate põhitegevuste hulka ja seekord, erinevalt aastast 2000, ei olnud võimalik kedagi tema igapäevatööst vabastada ega täiendavalt tasustada. Kuna näitus oli osa eesti raamatu aasta programmist, mida toetasid kultuuriministeerium, haridus- ja teadusministeerium, välisministeerium ja Eesti Kultuurkapital, saime küll ekspositsiooni kujundamise tarvis rahalist toetust.

Raamatukogu poolt panid koostajatena öla alla Signe Bachmann, Pille Naggel, Ivika Pall, Vilve Seiler, Tiiu Tarkpea, Eda-Riin Tuuling ja Elo Tõnisoo erialainfo osakonnast, Kristhel Haak ja Marika Liivamägi kogude arenduse osakonnast, Moonika Teemus käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnast, Kaarina Rein teadusosakonnast, Katri Armolik, Jelena Ivanova, Agnes Kivi ja Marianne Marlene Tiik teenindusosakonnast. Muusikaosakond osales täies koosseisus – Avo Kartul, Kaire Maimets ja Svea Pärsimägi.

Alustasime otsusest tõlkeõpikud kõrvale jätta ning keskenduda originaalsetele eesti keeles kirja pandud üllitistele, mille põhjal või toel ülikoolis õpetust on jagatud. Püüdsime, tihtipeale pika ja keeruka arengutee markeerimiseks, ajas nii kaugele tagasi vaadata, kui see ühe või teise eriala puhul oli vähegi võimalik. Ühtpidi sai näitus vägagi mahukas: Kai Samarüütel digiteeris selle tarvis umbes 1000 raamatut ja paberraamatuid panime välja ligi 1200. Teistpidi jäi ruum nii digiteeritud kui füüsiliselt eksponeeritud raamatute jaoks, mis kohati kattusid, siiski meie võimalustega piiratuks. Ruumipuudus kimbutas kõiki koostajaid, sest enamasti oli vägagi keeruline igast arenguetapist kõige olulisem ning iseloomulikum välja valida.

Prantsuse filosoof ja kirjanik Voltaire (1694–1778) kurtis juba 18. sajandil, et faktide ja teoste arv kasvab nii kiiresti, et lähitulevikus tuleb kõiges piiruda vaid väljavõtete ja teatmikega. Aga ta kirjutas ka, et mida rohkem loete ilma järele mõtlemata, seda rohkem usute, et teate palju; mida rohkem lugedes mõtlete, seda selgemini näete, et teate veel väga vähe.

Mitme *humaniora* valdkonna koostaja jaoks oli raske leppida baltisakslaste saksakeelsete tööde kõrvalejätmisega, sest need moodustavad kaaluka osa nii Tartu Ülikooli kui kogu Eesti hariduse ja teaduse arenguloost. Just nende põhjal said õpetust esimeste põlvkondade eesti haritlased ning sageli just neile toetudes pandi kirja ka esimesed eestikeelsed õpperaamatud.

Õpikute varju jäid teenimatult nende autorite isikud, eri aegadel tegutsenud ja tänu enda panusele vägagi tuntud ning lugupeetud Tartu Ülikooli õppejõud, kes tudengitele mõeldud õpperaamatud enda teadusuuringute ning loengute pidamise kõrvalt kirja panid. Võrdluseks – tänapäevane kõrgkooliõpik on enamasti autorite kollektiivi ühistöö. Oleks tahtnud neist silmapaistvamatele, eelkõige esimeste teedrajavate eesti kõrgkooliõpikute autoritele mälestuskumarduse teha vähemalt portreefoto ja lühitutvustuse vormis. Näituse ettevalmistamise ajal mõned koostajad autorit-

vustused ka lisasid, kuid paraku jäid need näituse lõppvariandist ruumipuudusel välja.

Samavõrd eripärased kui ülikooli tänapäeva õppekavas esindatud erialad sisult, on ka nende õpetamise ajalooline käik. Igal neist leidub erisusi mitmete vaatenurkade alt, nagu näiteks tagasiulatus – sajandid või napid aastakümned, katkestused –, üleviimised ja keelustamised ning taasavamised, kursuste sisu mõjustatus okupatsioonivõimude ideoloogilisest survest, emakeelsete õpikute arvukus ning osakaal; õppeprotsessi mõjustatus – eri perioodidel – saksa, vene ning inglise keelest, eriala „aujärg“ ja osakaal ülikooli tegevuses. Näiteks usuteadus, mis kuulus meie 1632. aastal avatud ülikooli nelja algse teaduskonna hulka ja oli tudengite ning eriti nende vanemate hulgas ülimalt populaarne kindla leiva töötajana, on 21. sajandi ülikoolis väiksemate hulgas. Uued erialad, millest ma enda nooruses vähimatki polnud kuulnud või mida ma tollal ette kujutadagi ei mõistnud, vallutavad ülikooli ja tudengite meeli ning vajavad üha uusi õpperaamatuid ning -materjale. Kas ka klassikalisi paberile trükitud õpikuid, nagu meie näituse riilritel näha oli, on küsimus tulevikku.

2000. aastaga võrreldes on ülikoolimaastik teadmisvaldkondade jätkuva hargnemise ning üha uute üliõpilastele loetavate kursuste lisandumise tõttu muutunud keerukamaks ja meie raamatukogu võimalused nii tööjõu kui rahaga panustada on kitsenenud. Nende tegurite koosmõjul osutus seekord nii paratamatuks kui otstarbekaks kaasata raamataasta näituse koostamisse ülikooli õppejõude. Õppejõud, kes oma heast tahtest, mõned neist lausa hasartse entusiasmiga, soostusid enda erialast asjatundmist näituse heaks rakkesse panema, osutasid sellega raamatukogule väärtuslikku ning teretulnud abi. See väärrib esile toomist kui Tartu Ülikooli iseloomustava koostöövaimu ning ühtehoidmise näide. Samas on see ka tunnustus ülikooli raamatukogu asendamatu rollile õppeprotsessis. Selline koostöö näitab lootust sisendavalt, et eestikeelset raamatukultuuri hinnatakse, eestikeelset kõrgkooliõpikut peetakse oluliseks

Näituse „Õpetusest võrsub iva. Eestikeelsest loengukonspektist kõrgkooliõpikuni“ avamine 30.01.2025.
Foto: Andres Tennus

ning raamatuaastal, mis märgib emakeelse trükisõna poole tuhande aasta juubelit, on lai kandepind. Omalt poolt tahaksin rõhutada veel asjaolu, mille mitmed meie õppejõududest kaastöölised reljeefselt esile tõid: emakeelsed õpikud üldse ning kõrgkooliõpikud eriti on andnud hindamatu panuse eesti kirjakeele sõnavara rikastamisse nii kitsamas mõttes teadusterminitega kui paljude üldkasutusse läinud uusi mõisteid märkivate sõnadega laiemalt. Tähistab ju emakeelse trükisõna 500. aasta ühtlasi ka eesti kirjakeele poole tuhandendat aastapäeva. Loomulikult saab paljusid erialasid hõlmav näitus olla eeskätt ülevaatlik ja mitte asjatundjat rahuldavalt põhjalik. Püüd süvitsi minna on ärgitanud mitmeid näituse kaasautoreid asjaga edasi tegelema. Geograaf Jüri Roosaare avaldas Eesti Geograafia Seltsi aastaraamatus artikli „Eestikeelseid geograafia kõrgkooliõpikuid sirvimas“³. Ta kirjutab: „Tartu Ülikooli raamatukogu poolt organiseeritav näitus ajendas mind tegelema kõrgkooliõpikutega, alustades inimlikust küsimusest: mis oli

esimene?, jätkates sellega, kuidas erinevad ajad ja isiksused on kajastunud raamatukaante vahel, ja jõudes välja klassikalise kohvitassitaguse küsimuseni: mis saab edasi?“

Kaarina Rein esines 2025. aasta detsembris XI mitmeteaduslikul eesti teaduskeele konverentsil „Eesti täppiskeelne teadus“, kus ta meie näituse meditsiinieriala ekspositsiooni ühe koostajana lahkas meditsiiniõppevahendite ning eestikeelsete meditsiinisõnastike näitel, millist arstiteaduslikku keelt on Eestis viimase sajandi jooksul kasutatud ning millised on olnud muutused suhtumises ja sõnavaras.

Kajastusi oli rohkemgi. Näiteks juhtusin lugema, kuidas kirjastuse Juura esindaja pärast näituse külastamist enda rahulolu väljendades kiitis, et õigusteaduses olid kõige ülekaalukamalt esindatud just nende kirjastatud raamatud.

3 Jüri Roosaare. Eestikeelseid geograafia kõrgkooliõpikuid sirvimas. – *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat* 48, 2025, 145–162.

Näituse meditsiinivaldkonna kuraatorid Kaarina Rein ja Pille Naggel. Foto: Andres Tennus

Juba näituse avamise päevaks valmis ka esimene sellele pühendatud trükis. Nagu kooliõpikuga, nii kaasnes ka meie näitusega töövihik, mille eesmärgiks oli näituse külastamisel omandatud või taas meelde tuletatud teadmiste kinnistamine. Koostajaid rõõmustavalt osutus selle täitmine nii mälumänguhuviliste kui teiste teadmisi hindavate külastajate hulgas populaarseks, kuigi osa küsimusi hinnati liiga raskeks.

Teadlikuna edetabelite populaarsusest tänapäevases avalikus kommunikatsioonis, oli näitusele lisatud ka meie raamatukogu 2024. aasta andmetel põhinev enimlaenutatud Eesti autorite õpperaamatute TOP 30 nimekiri.

Lisavõimalusena sai iga näitusekülastaja teha testi, mis näitas, millises valdkonnas ja millisel erialal õppimiseks on tal kõige paremad eeldused. Mälestuste seinale kutsuti kirjutama tudengipõlve meenutusi – lõbusaks vahelugemiseks järgmistele külastajatele. Näitusel oli ka postkast, kuhu sai jätta sümbolse tänukirja kõige koloritsemale või meeldejäänumale õppejõule. Toredad olid pusled. Raamatukaane pildi kokkupanemise järel tuli ära

arvata, millise eriala õpperaamatuga on tegemist. Lõbusate lisamaterjalide autoriteks olid Lilian Mengel, Evelin Arust, Svea Kaseorg, Dorel Sabre ja Eliise Selisaar.

Ekspositsiooni kui terviku kujunduskontseptsiooni autor oli Lilian Mengel ja graafilise disaini tegi Eliise Selisaar.

Näitus sai 2025. aasta jooksul pidevalt täiendust: vastilmunud kõrgkooliõpikud lisati vastava eriala juurde. Kahjuks laekus neid vähem, kui algselt lootsin.

Näituse tutvustamiseks toimus mitmeid kuraatorituure. 17. novembril korraldas Kristhel Haak näituse juures uudishimu päeva ürituse, mille käigus enamik koostajaid rääkis meelepärasest võtmest enda eriala ekspositsioonist.

Minu mõtted võtab kõige paremini kokku tekst reklaamplakatil, mis terve aasta läbi raamatukoguesisel platsil möödujaid tervitas.

Kui rändrahva võib ajaloo valgusvihku lennutada piisavalt suur ja välejalgne hobusekari, siis kultuur-rahvaste hulka saab eestlaste taolise väikerahva tõsta vaid emakeelne kirjasõna, kui rahvas ise selle lipuna kõrgele tõstab.

Räägituna läänekristliku maailma kirdeveerel, puutes saksa kultuuriruumiga, tõstsid reformat-siooni tormituuled eesti keele ühtäkki nii tähtsaks, et see juba 1525 Saksamaal raamatusse trükiti. 1535 järgnes kaanest kaaneni eestikeelne raamat, ja sestpeale ikka jälle ja ikka enam. Peatähtsaks sai siiski, et omakeelne raamat muutus eestlaste silmis kasulikuks, vajalikuks ning paratamatuks. Otsustavat rolli mängis käesoleva näituse fookuses seisev eestikeelne hariv raamat, mis lugemisoskuse, külvikordade vaheldamise ning puhtuse pidamise

juurest tänaseks maailmatasemel teaduse vahenda-jaks on arenenud.

Tark on laevnik, kes oma purjed tuule järgi seab, et väärt lastiga kodusadamasse seilata. Nii nagu Päästekomitee ei häbenenud Esimese maailmasõja tormisilma Eesti iseseisvuse välja kuulutamiseks ära kasutada, nii kasutasid ka meie esivanemad õigel eesmärgil ära luteri kiriku rõhuasetuse jumalasõna emakeelsele levitamisele. Nurisemata neelati alla reegel, et noori ei lastud leerist läbi – seega ei lubatud abielluda –, enne kui lugemine, kirjutamine ja rehkendus selged.

Hariv raamat pööras eesti rahva hariduse-usku. Kus mujal Euroopas või isegi maailmas loeti talupere teist poega õnnelikumaks kui vanimat? Sest kui

Tartu Ülikooli 2025. aasta keeleteo auhinna üleandmine. Näituse „Õpetusest võrsub iva. Eestikeelsest loengukonseptist kõrgkooliõpikuni“ kuraatorid koos teadusprorektor Mari Mooraga vabariigi aastapäeva aktusel 20. veebruaril 2026 ülikooli aulas. Vasakult: Svea Pärsimägi, Katri Armolik, Agnes Kivi, Ivika Pall, Tiiu Tarkpea, Elo Tõnisoo, Moonika Teemus, Marianne Marlene Tiik, Signe Bachmann, Kristhel Haak, Jelena Ivanova, Lilian Mengel, Mari Moora ja Avo Kartul. Foto: Andres Tennus

Fotod: Andres Tennus

vanim päris talu, siis järgmine poeg saadeti linna õppima, seda kasvõi talu võlgadesse mässimise hinnaga. Süttis usk, et ainult raamatutes peituva tarkuse tabamine viib elus edasi ja aitab haljamale oksale.

Eesti Vabariigi rajamise järel jõudis kätte ajastu, kus trükipressid huugasid ning eestikeelne raamat tollase Euroopa teadusega üht jalga sammus. Kui idatuul taeva võõra võimu vaimupimeduse pilvedega kattis, saabus tsensuurile ja võimudele sobimatute raamatute kõrvaldamise näol ehmatav tagasilöökk. Aeg võttis sõnavabaduse, aga leidis õppejõudusid, kes oskasid oma sõnumit tudengite tarvis ridade vahele peita. Käest kätte liikusid keelatud raamatud ja kirjutusmasinal paljundatud tekstid.

Pärast iseseisvuse taastamist ilmub õpetusraamatuid rohkem kui iial varem. Tõelist vaimuvalgust jagavate raamatute kõrval pimestab üha sagedamini kassikulla helk. Suurimaks oskuseks on saanud sobivate „päikesepriilide“ leidmine, mis aitaksid valida ja vahet teha.

Meil kõigil tasub tagasi vaadata eestikeelse hariva raamatu ajaloole, sest tänane Eesti Vabariik toetub nende raamatute najal rajatud vundamendile.

Lõpetuseks panen paberile palve, mille emakeelne õpiraamat mulle kõrva sosistas: „Ärge visake mind kohe ära, kui tähed selged, kui ükskordüks peas või eksam tehtud. Võib-olla rõõmustab kord tulevikus teie lapselapselapsi võimalus näha, millest ja mida nende esivanemad kord õppisid. Ärge kandke mind raamatukogu fondidest kohe viimseni maha, kui ilmub uus ning targem õpik ning kõik minu eksemplarid on üleni seakõrvades ning kapsaks loetud. Võib-olla olen ma viimane endasarnane!“ On lõpmata kahju, et teedrajavast Forseliuse aabitsast pole tänini säilinud ainatki teadaolevat eksemplari. Puudub isegi kindel teadmine, kas trükivalguse aastaks oli 1685 või 1686.

Näituse materjalid:

<https://hdl.handle.net/10062/121189>